

Curtis G. Murphy, *From Citizens to Subject. City, state, & The Enlightenment in Poland, Ukraine & Belarus*, Pittsburgh 2018, University of Pittsburgh Press, ss. 312

Oświecenie. Próg naszej współczesności — tytuł książki Teresy Kostkiewiczowej (Warszawa 1994) dobrze oddaje znaczenie i rolę, jaką Epoka Rozumu przypisuje wielu historyków i literaturoznawców. To epoka kultury, która wzbudza zainteresowanie kolejnych pokoleń badaczy. Przedmiotem licznych analiz są idee polityczne i społeczno-gospodarcze sformułowane przez osiemnastowiecznych filozofów i ich wpływ na kształt współczesnego świata. Dowodem potwierdzającym nieustające zainteresowanie jest najnowsza książka amerykańskiego historyka Curtisa G. Murphy’ego.

Cel podjętych badań Autor przedstawił we wstępnej części pracy, której nadał wymowny tytuł: „Progress or Backwardness? Enlightened Centralism versus Civic Republicanism in the Former Polish-Lithuanian Commonwealth”. Postawił w nim pytanie o znaczenie wypracowanego w XVIII w. modelu państwa scentralizowanego, odrzucającego tradycję, jednolitego narodowościowo, którego funkcjonowanie oparte jest o racjonalizm, profesjonalizm i standaryzację. Jego zadania nie ograniczają się jedynie do wymiaru sprawiedliwości i obrony wojskowej, ale obejmują także takie sfery, jak zdrowie publiczne, warunki sanitarne i rozplanowanie przestrzenne miast. Według przywołanych przez Murphy’ego osiemnastowiecznych myślicieli, Woltera i Monteskiusza, ta koncepcja organizacji państwa była najwłaściwsza, gwarantowała bowiem osiągnięcie ekonomicznego i społecznego postępu. Z tego punktu widzenia uznali oni państwa rządzone absolutystycznie, Rosję, Prusy i Austrię, za symbol postępu i cywilizacji. Po rewolucji francuskiej w dyskursie zachodnioeuropejskim ta wizja organizacji państwa została uznana za jedyną właściwą.

Jak podkreślił Murphy, w konfrontacji z taką koncepcją państwa od drugiej połowy XVIII w. Rzeczpospolita Obojga Narodów, ze względu na niejednorodność i zróżnicowanie etnicznie, była uznawana za ucieleśnienie anarchii i feudalnego ucisku. W propagandzie sąsiednich mocarstw owa anarchia i zacofanie były wystarczającym uzasadnieniem dla przeprowadzenia rozbiorów. W polskiej historiografii także pojawiały się głosy, że brak reform w duchu oświeconego centralizmu był istotną, ale nie jedyną i nie decydującą, przyczyną słabości i upadku Rzeczypospolitej w 1795 r.

Tymczasem Autor recenzowanej książki zakwestionował dychotomiczny podział państw europejskich i wskazał na potrzebę dalszych badań nad tradycjami samorządowymi dawnej Rzeczypospolitej. W swojej książce przedstawił starcie dwóch systemów wartości — oświeconego centralizmu dominującego w krajach Europy Zachodniej i obywatelskiego republikanizmu na przykładzie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Dla swoich badań przyjął szeroką perspektywę czasową. Jego rozważania koncentrują się na drugiej połowie XVIII w. i sięgają po drugą połowę XIX w. Pozwoliło to ukazać zakres reform oświeceniowych wprowadzonych w Rzeczypospolitej za panowania króla Stanisława

Augusta, a następnie skonfrontować ten etap z okresem reform narzuconych przez rządy państw zaborczych.

Obiektem rozważań i analiz badawczych Autor uczynił miasto, ponieważ na terenie miejskim skoncentrował się wysiłek reformatorów oświeceniowych. Uwzględnił sytuację miast królewskich i prywatnych zlokalizowanych na trzech obszarach. Pierwszy to województwo lubelskie (obecnie południowo-wschodnia część Polski), w którym znajdowały się miasta takie jak Lublin, Chełm i Zamość i wiele innych mniejszych ośrodków miejskich. Drugi to Wołyń i Podole (obecnie zachodnia część Ukrainy), z ośrodkami takimi jak Łuck, Kamienic Podolski, Krzemieniec i Dubno. Trzeci region to obszar, na którym położone były dwa miasta prywatne, Nieśwież i Słuck (terytorium dzisiejszej Białorusi).

Książka składa się z sześciu rozdziałów. W jej części wstępnej zostały zamieszczone mapy przedstawiające terytorium Rzeczypospolitej w trzech przedziałach czasowych — w roku 1772, 1800 i 1815 — oraz krótkie objaśnienie wykorzystanych terminów, odnoszących się głównie do nazw jednostek administracyjnych i urzędów występujących w dawnej Rzeczypospolitej, a także wykaz skrótów. Książka została zaopatrzona w aneksy obrazujące rozwój demograficzny uwzględnionych w analizie miast od końca XVIII do końca XIX w.

Podstawę źródłową pracy stanowiły materiały archiwalne przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowym w Lublinie, Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie oraz w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie. W pracy uwzględnione zostały zarówno archiwa dokumentujące działalność organów centralnych, jak i archiwa miejskie, akta dotyczące działalności Komisji Dobrego Porządku w Lublinie oraz Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych Chełmskiej i Lubelskiej. Autor sięgnął także do archiwów rodzinnych Radziwiłłów i Zamoyskich. Szczegółowy wykaz wykorzystanych źródeł zamieszczony został na końcu książki wraz z bibliografią, w której wymienione zostały najważniejsze pozycje dotyczące zagadnień podjętych w książce.

W pierwszym rozdziale pracy Murphy przedstawił proces kształtowania się niezależności prawnej i sądowniczej miast od czasów średniowiecza do początku epoki stanisławowskiej. Za podstawę prawną miejskiej autonomii Autor wskazał prawo magdeburskie. Umożliwiło ono wykształcenie się na terenie miast Rzeczypospolitej „przestrzeni obywatelskiej” („civic space”). Wiązało się to z prawem obywateli do wyboru urzędników miejskich, którzy podejmowali decyzje m.in. dotyczące wysokości podatków. Oznaczało także prawo do organizowania targów i jarmarków, pobierania opłat i myt. Gwarantowało również indywidualną wolność obywateli, ich prawo do kupna i sprzedaży nieruchomości na terenie miasta, a także możliwość prowadzenia działalności gospodarczej, włącznie z prawem do produkcji i sprzedaży alkoholu. Od XVI w. następowało stopniowe ograniczanie zakresu praw i przywilejów przyznanych wcześniej miastom, m.in. ustanowiony został Sąd Asesorski jako sąd apelacyjny od orzeczeń sądów miejskich. Negatywny wpływ na sytuację prawną i ekonomiczną miast miały wojny z połowy XVII i początku XVIII w. Autor przedstawił sytuację

osiemnastowiecznych miast królewskich, na terenie których ścierały się prawa i interesy różnych stron – starosty jako urzędnika królewskiego, którego uprawnienia ograniczały działalność miejskiego samorządu; ludności żydowskiej, konkurującej w handlu i rzemiośle z ludnością chrześcijańską; szlacheckich i duchownych właścicieli jurydyk, czyli obszarów miasta wyłączonych spod jurysdykcji władz miejskich. Murphy zwrócił uwagę także na sytuację miast prywatnych, których zakres praw i przywilejów określał właściciel. Charakteryzowały się one dużym zróżnicowaniem etniczno-językowym z uwagi na większe uprawnienia przyznane ludności żydowskiej.

Drugi rozdział pracy dotyczy okresu reform podjętych po pierwszym rozbiórze Rzeczypospolitej, które miały na celu modernizację miast według ideałów oświeceniowych. Autor podkreślił, że do połowy XVIII w. elity polityczne akceptowały podziały prawne i zróżnicowanie społeczne występujące w obrębie miast. Sytuacja zmieniła się wraz z wstąpieniem na tron króla Stanisława Augusta. Idee oświeceniowe zostały zaakceptowane przez polskich zwolenników reform, w tym m.in. przez Familię Czartoryskich. Pierwsze projekty zmian zostały wprowadzone przez sejm konwokacyjny w 1764 r. W 1775 r. powołana została Rada Nieustająca, w ramach której Departament Policji miał być organem centralnym nadzorującym proces reform w miastach Rzeczypospolitej. Na niższym poziomie realizacja tych zadań została powierzona Komisjom Dobrego Porządku, które otrzymały prawo kontroli dochodów i wydatków miast. Realizację reform oświeceniowych Autor omówił na przykładzie prawa do propinacji. Reformatorzy odwoływali się do argumentu, że produkcja alkoholu ogranicza rozwój innych gałęzi wytwórczości. Nie mniej ważna była oświeceniowa idea walki z pijaństwem jako szkodliwym dla zdrowia jednostki i rozwoju całej społeczności. Z perspektywy mieszczan prawo do produkcji alkoholu było ważnym przywilejem społecznym i ekonomicznym, jedynym odróżniającym ich od mieszkańców okolicznych wsi. Przede wszystkim jednak było to istotne źródło dochodów. Uchwalona przez sejm w 1776 r. konstytucja „Warunek nowego Korczyna” wprowadziła istotne zmiany w dysponowaniu dochodami z propinacji. Pozbawiła ona ludność żydowską prawa do wyrobu i wyszynku alkoholu oraz ograniczyła uprawnienia mieszczaństwa, wprowadzając roczne lub trzyletnie kontrakty na propinację. Autor poprzez analizę petycji kierowanych przez starostów, mieszczan i Żydów do Departamentu Policji oraz opisując działalność Komisji Dobrego Porządku w Lublinie pokazał niepowodzenie realizacji tej centralnie narzuconej miastom reformy.

W kolejnym rozdziale Murphy omówił realizację reform miejskich w latach 1788–1809. Uchwały przyjęte przez Sejm Czteroletni umacniały wpływ władzy centralnej na sytuację wewnętrzną miast. W 1789 r. w każdym województwie zostały ustanowione Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe, które miały kontynuować prace Komisji Dobrego Porządku. Zasadnicze znaczenie miało przyjęcie przez sejm 18 kwietnia 1791 r. prawa o miastach oraz powołanie Komisji Policji Obojga Narodów, która powinna sprawować centralny nadzór nad miastami w Rzeczypospolitej. Przyjęte akty prawne przyznały władzom miejskim

nadzór nad całym obszarem miasta (zlikwidowane zostały jurydyki) oraz nad wszystkimi mieszkańcami, niezależnie od ich pochodzenia stanowego (szlachta) i religii (ludność żydowska). Realizacja reform, bez uwzględnienia postulatów i dążeń wszystkich stron miejskiej rzeczywistości sprawiła, że po 1791 r. przyjęte rozwiązania były podważane. Wynikało to z tego, że wprowadzone regulacje, zgodne z oświeceniowym centralizmem, nie uwzględniały lokalnej miejskiej specyfiki. Wywołało to kolejną falę petycji i protestów. Formułowane były one przez starostów, chcących odzyskać władzę nad obywatelami miasta, mieszczan, domagających się ograniczenia działalności ekonomicznej ludności żydowskiej oraz właścicieli jurydyk, niegodzących się z decyzją o ich zniesieniu.

W rozdziale czwartym Murphy skupił uwagę na miastach prywatnych. Podkreślił, że stanowiły one niemal 60 proc. wszystkich ośrodków miejskich znajdujących się w granicach Rzeczypospolitej po 1772 r. Ich właściciele, idąc z duchem oświecenia, rozpoczęli realizację reform, których celem było przede wszystkim zwiększenie ich dochodów. Autor zdecydował się skonfrontować politykę miejską prowadzoną przez dwóch magnatów — Andrzeja Zamoyskiego i Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku”. Pierwszego wskazał jako przykład oświeconego męża stanu, głoszącego poglądy optymistycznego racjonalizmu i pełnego reformatorskiego zapału. Drugi z nich był — zdaniem Autora — uosobieniem typowego sarmaty. Obaj magnaci różnili się temperamentem i doświadczeniem politycznym, ale łączył ich fakt posiadania rozległych włości, w których znajdowały się liczne miasta i miasteczka, a najważniejsze z nich to Zamość oraz Słuck i Nieśwież. Autor porównał przyjęte przez obu magnatów modele zarządzania miastem. Radziwiłł pełnił rolę protektora wobec chrześcijańskich i żydowskich mieszkańców należących do niego miast. Z kolei Zamoyski powołał system instytucji z Radą Ekonomiczną na czele, które administrowały należącymi do niego ośrodkami miejskimi. Przewodniczący Rady pośredniczył między właścicielem miasta a mieszkańcami. W obu przypadkach dochody magnatów pochodziły głównie z opłat targowych, młynów, a przede wszystkim propinacji. W opinii Autora reformy przeprowadzone w miastach prywatnych w pierwszej połowie XVIII w. (w zakresie poprawy warunków sanitarnych, przepisów przeciwpożarowych) stanowiły wzór, a nie zapożyczenie dla działań podejmowanych w miastach królewskich. W zmienionej sytuacji politycznej, gdy Zamość znalazł się w zaborze austriackim, Zamoyski musiał wprowadzać regulacje w duchu oświecenia płynące z Wiednia. Było to zgodne z dążeniami magnata do zmiany zwyczajów mieszkańców jego miast, m.in. w zakresie edukacji dzieci, zakazu budowy drewnianych domów, wprowadzenia pensji dla urzędników. Podobnie jak w przypadku zaleceń Komisji Dobrego Porządku w odniesieniu do miast królewskich, jego zarządzenia spotykały się ze sprzeciwem mieszkańców, którzy nie chcieli ponosić dodatkowych kosztów. Mniej entuzjastycznie do reform oświeceniowych odnosił się Radziwiłł, który poprzez kolejne zarządzenia chciał wpływać na konkretne sfery działalności swych miast. Próby te niejednokrotnie kończyły się niepowodzeniem, jak np. utrzymanie osadnictwa żydowskiego w konkretnych partiach miasta.

Kolejny rozdział książki zatytułowany „The Apologie of Enlightened Centralism” dotyczy sytuacji miast i ich mieszkańców w okresie po upadku Rzeczypospolitej. W 1807 r. na mocy traktatu w Tylży ustanowione zostało Księstwo Warszawskie (1807–1815), któremu, podobnie jak innym terytoriom podporządkowanym przez wojska Napoleona, został narzucony francuski system prawny i struktura administracyjna. Wprowadzono przepisy w oparciu o Kodeks Napoleona. Jak podkreślił Autor, podobnie jak poprzednio ekonomiczna, socjalna i materialna sytuacja miast znalazła się na czołowym miejscu w planach i propozycjach rządzących elit. Reformatorzy, nadal inspirujący się ideałami oświecenia, dążyli do przekształcenia miast w silne centra ekonomicznego rozwoju, podporządkowane hierarchicznie władzy centralnej. Zmiany miały doprowadzić do społecznej transformacji w miastach poprzez zrównoważenie pozycji mieszczan i szlachty oraz zmniejszenie znaczenia gospodarczego ludności żydowskiej. Zakładano także ograniczenia w produkcji alkoholu, aby wzmocnić rozwój innych gałęzi rzemiosła. Wizja oświeceniowa okazała się trudna do realizacji wobec skomplikowanej sytuacji w miastach. Istotną przeszkodą było wprowadzenie reform w miastach prywatnych bez naruszenia liberalnego porządku prawnego zakładającego poszanowanie prawa własności. Polityka społecznego awansu mieszkańców miast prywatnych i ograniczenie kontroli ze strony ich prywatnych właścicieli nie przyniosły pożądanych efektów. Działania reformatorskie kontynuowane były w okresie funkcjonowania liberalnej konstytucji nadanej Królestwu Polskiemu przez cara Aleksandra I (lata 1815–1832). Zmiana polityki rosyjskiej nastąpiła wraz z upadkiem powstania listopadowego, a proces wprowadzanych wówczas zmian zakończył się w 1867 r., gdy car Aleksander II utworzył tzw. Kraj Nadwiślański.

Ostatni rozdział pracy Murphy zatytułował „The Persistence of the Old Commonwealth”. Podjął w nim rozważania na temat relacji między prywatnymi miastami, ich szlacheckimi właścicielami, a władzami centralnymi na obszarze zachodnich guberni Cesarstwa Rosyjskiego. Teren ten objęty został reformą miejską wprowadzoną przez carycę Katarzynę II, której celem było podporządkowanie ośrodków miejskich władzy centralnej. Miasta miały stać się częścią hierarchicznej struktury administracyjnej kraju, a urzędnicy miejscy mieli pełnić funkcję urzędników państwowych. Autor wykazał, że objęcie tą reformą miast prywatnych nie zakończyło się pełnym powodzeniem. Faktycznie bowiem ośrodki te korzystały z dużego zakresu autonomii i niezależności od zarządzeń wydawanych przez instytucje państwowe. W zamian za lojalność wobec państwa rosyjskiego tolerowana była znaczna niezależność prywatnych właścicieli miast. Nieco inaczej sytuacja wyglądała w przypadku dawnych miast królewskich, które po rozbiorach podlegały ściślejszej kontroli rosyjskich urzędników państwowych. Jednak istniejące w nich zróżnicowanie etniczne mieszkańców (duża populacja ludności polskiej i żydowskiej) stanowiło istotne utrudnienie dla wprowadzania zmian w ich statusie. Po 1832 r. w miastach na tym obszarze język rosyjski został uznany za język urzędowy, jednak z powodu zbyt małej liczby kupców rosyjskich we władzach miejskich nadal dominowali urzędnicy

polskiego pochodzenia. W konsekwencji miasta tak prywatne, jak i dawne królewskie nie zostały w badanym okresie ściśle zintegrowane z rosyjską administracją, jak było w przypadku miast położonych w centralnej części imperium rosyjskiego.

Należy stwierdzić, że recenzowana książka wpisuje się w widoczne w ostatnich latach zainteresowanie historyków problematyką modernizacji Rzeczypospolitej w okresie panowania ostatniego króla, Stanisława Augusta. Zainteresowania badaczy koncentrują się m.in. wokół działań prowadzonych przez Komisje Dobrego Porządku, których zadaniem była poprawa stanu miast w Rzeczypospolitej. Przyznane im kompetencje obejmowały takie kwestie jak rewizja praw i przywilejów miasta, poprawa ich stanu sanitarnego i zagospodarowania przestrzennego. Realizacja tej racjonalnej polityki, zgodnej z ideałami oświecenia, miała zapewnić wprowadzenie w miastach dobrego porządku, czystości i ładu. W kontekście dotychczas prowadzonych badań Curtis G. Murphy zaproponował spojrzenie z innej perspektywy na reformy wprowadzane w Rzeczypospolitej w okresie przed- i porozbiorowym. W jego opinii przyczyn niepowodzenia reform miejskich należy upatrywać w niedocenieniu przez kolejnych reformatorów lokalnych tradycji i wizji obywateli w zakresie zarządzania miastem. Z tego punktu widzenia książka warta jest uwagi.

*Marta Kuc-Czerep
(Warszawa)*